

Εικόνες της *Μήδειας* και η κατασκευή του γυναικείου φύλου στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα

Κυριακή Αθανασιάδου*

Ο Ηλίας Π. Βουτιερίδης, σχολιάζοντας στον *Νουμά* το 1905 τη μετάφραση της *Μήδειας* του Ευριπίδη από τον Γιάννη Περγιαλίτη, αναφέρει μεταξύ άλλων:

Διαβάζοντας τη μετάφραση τούτη, νοιώθουμε ότι αντικρύζουμε τήν απολπισμένη γυναίκα, τήν ψυχή ποῦ δέρνεται ἀλύπητα ἀπό τό μῖσος, τή ζήλια καί τήν ἐγδίκηση... Βλέπουμε ὀλοζώντανη μπροστά μας τή γυναίκα, ποῦ μέ τή ζωή της ρείπιο ἀπό τή συφορά, κακοτυχίζει τὰδύνατο πλάσμα, ποῦ τοῦγραψε ἡ μοῖρα του νάγοράζῃ «καί κύριο τοῦ κορμιοῦ του», μὰ συνάμα αἰστανόμαστε καί τήν ψυχή, ποῦ μέσα στό πονόδαρμά της ἔχει στέρια τήν ἀπόφαση νὰ τελειώσῃ κεῖνο, ποῦ ὁ νοῦς σκέφτηκε / κι ἄς νοιώθῃ «ποιοῦ φριχτότατο κακό μέλλει νὰ κάνῃ» θανατόνοντας τὰ παιδιά της.¹

Με αυτές τις γραμμές ο Ηλίας Π. Βουτιερίδης ζωγραφίζει και ζωντανεύει μπροστά στα μάτια των αναγνωστών τη μορφή της ευριπίδειας ηρωίδας. «Απολπισμένη γυναίκα», «μῖσος», «ζήλια» και «ἐγδίκηση» είναι οι λέξεις κλειδιά που συνοδεύουν τη μορφή της *Μήδειας* ανά τους αιώνες. Δέκα χρόνια πριν, το 1895, ο Δημήτριος Κ. Βαρδουνιώτης σε άρθρο του στο *Ημερολόγιον Σκόκου* έγραφε για τη «βάρβαρη από την Κολχίδα»: «Ἡ Μήδεια ἦτο τρομερὰ γυνή καί διαβόητος εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ὡς φαρμακίς καί μάγισσα»², ανακαλώντας στη μνήμη μας με αυτά του τα λόγια, μερικούς ακόμη χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στον άγριο αυτό γυναικείο χαρακτήρα του Ευριπίδη.

Παρατηρούμε ότι η συγκεκριμένη τραγωδία του Ευριπίδη, ίσως η «πιό δυνατή και τεχνικότερη από τίς τόσες τραγωδίες τοῦ ἀνθρώπινου Εὐριπίδη», σύμφωνα με τον Βουτιερίδη, αποτελούσε θέμα συζήτησης και έρευνας για την κοινωνία εκείνης της εποχής καθώς στο πρόσωπο της γυναικείας αυτής φιγούρας συγκρούεται η γυναικεία φύση με τον ρόλο που έχει καθοριστεί γι' αυτήν ανά τους αιώνες από την κοινωνία και την παράδοση. Πρόκειται για μια γυναίκα που εναντιώνεται στην παραδοσιακά κατασκευασμένη εικόνα της συζύγου και στην κοινωνική της θέση. Την παρακολουθούμε να έχει τη δική της φωνή και να τολμάει να μιλήσει για τη γυναικεία φύση και τη μοίρα που της εξασφάλισε η κοινωνία εξαιτίας της γενετήσιας κατασκευής της. Η Lorraine Daston κάνει λόγο για «σύγκρουση φύσεων» στην προσπάθειά της να συνοψίσει σε μία φράση ό,τι συμβαίνει επί της ουσίας στην ευριπίδεια ηρωίδα.³ Υπογραμμίζει μάλιστα τα ερωτήματα, ή μάλλον τα διλήμματα που προκύπτουν στην περίπτωση της *Μήδειας*: «θεά ή θνητή; άνθρωπος ή ζώο; αρσενικός ήρωας ή θηλυκή μητέρα; πολιτισμένη ή άγρια; παράφρων ή λογική;»⁴ Η

* Κυριακή Αθανασιάδου, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Β' Κύκλου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συμμετοχή στο Στρογγυλό Τραπέζι «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις & διαμόρφωση του "εθνικού χαρακτήρα" στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα».

¹ (Βουτιερίδης, 5)

² (Βαρδουνιώτης, 316)

³ (Daston 2002, 376)

⁴ Ο.π., 380

ερώτηση, επισημαίνει, που θα έπρεπε να τίθεται αναφορικά με την ηρωίδα του Ευριπίδη «δεν είναι τόσο πολύ τί είδους άνθρωπος θα μπορούσε να πράξει κάτι τέτοιο, αλλά, αν η Μήδεια είναι άνθρωπος, αν είναι μέλος της ανθρώπινης κοινότητας ως φυσικού είδους».⁵ Ωστόσο, ανεξάρτητα από τους προβληματισμούς αναφορικά με τη φύση της πρωταγωνίστριας, ό, τι έχει αποτυπωθεί στη συνείδηση των αναγνωστών και των θεατών-από την αρχαιότητα ακόμη- είναι ότι ένας άνθρωπος⁶, μια γυναίκα διέπραξε ένα τέτοιο έγκλημα. Επόμενο είναι λοιπόν όλοι οι χαρακτηρισμοί που χρεώνονται στη Μήδεια εξαιτίας της βίαιης πράξης της, να συνοδεύουν κατ' επέκταση και το γυναικείο φύλο.

Από τη μεριά του ο Ευριπίδης- γιατί δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Μήδεια, όπως παρουσιάζεται στην ομώνυμη τραγωδία, είναι δημιουργήμα του δραματουργού- βάζει μια γυναίκα να αρθρώνει ανδρικό λόγο. Μιλάει για την ελευθερία με τρόπο που θα μιλούσε μόνο ένας άντρας σε δημόσιο χώρο και εκφέρει απόψεις που θίγουν ή και απειλούν τη δύναμη της πατριαρχίας. Πολλοί θεωρητικοί ενστερνίζονται την άποψη ότι «ο χαρακτήρας της Μήδειας μπορεί να είναι θηλυκού φύλου αλλά είναι γένους αρσενικού».⁷ Με αυτή την παρατήρηση γίνεται φανερό η πολυσχιδής προσωπικότητα της ηρωίδας και ο τρόπος που φωτίζεται από τον δημιουργό της, γιατί σε πολύ μεγάλο βαθμό ό,τι έχει μείνει στην παράδοση να συνοδεύει το όνομα της Μήδειας οφείλεται στη συγγραφή ενός άνδρα δημιουργού. Ως εκ τούτου πολλή μελάνη έχει χυθεί σχετικά με τη διάθεση με την οποία αντιμετωπίζει το γυναικείο φύλο ο συγκεκριμένος δραματουργός στις τραγωδίες του. “Φεμινιστής ή μισογύνης”, είναι το δίλημμα που έχει ταλανίσει πολλούς μελετητές οδηγώντας τον καθέναν από αυτούς σε διαφορετικό, κάθε φορά, συμπέρασμα.⁸

Εύκολα γίνεται αντιληπτό λοιπόν, ότι η απόδοση στα νέα ελληνικά ενός κειμένου σαν τη *Μήδεια* του Ευριπίδη θα αποτελούσε πραγματική πρόκληση για όποιον αναλάμβανε την εκπόνηση μιας μετάφρασης της ευριπίδειας τραγωδίας. Ο Ευριπίδης, ένας δραματουργός εξίσου αινιγματικός με την ηρωίδα του, λατρεμένος και μισητός όσο και η Μήδεια θα προκάλεσε αναμφισβήτητα στους μεταφραστές του ποικίλους προβληματισμούς και συναισθηματικές διακυμάνσεις. Το προσωπικό τους στοίχημα ήταν να καταφέρουν μέσα από τις επιλογές τους να παρουσιάσουν στο αναγνωστικό κοινό της εποχής τους μια γυναικεία φιγούρα όπως η Μήδεια, δοσμένη με τον τρόπο που μας την παρέδωσε στο πρωτότυπο κείμενο ο Ευριπίδης. Μια πρωταγωνίστρια, δημιουργήμα ενός άντρα συγγραφέα, ερμηνευμένη από άντρες ηθοποιούς, η οποία όμως αρθρώνει μορφή λόγου που αρμόζει στο αρσενικό φύλο και έρχεται σε σύγκρουση με την καθεστηκία τάξη, όπως την όρισαν οι επιταγές της τότε πατριαρχίας.

Η πρώτη απόπειρα μετάφρασης ενός τέτοιου έργου έρχεται το 1868. Εκπονείται από τους Δ. Νικολαΐδη και Χ. Γρηγορά και εκδίδεται από το τυπογραφείο της Επταλόφου στην Κωνσταντινούπολη. Οι δύο μεταφραστές αναφέρουν χαρακτηριστικά στην εισαγωγή ότι :

⁵ Ο.π. , 381

⁶ Στο έργο του Βασίλη Μπουντούρη *Η άλλη Μήδεια* αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Η συμφωνία έλεγε επί λέξει πως αν ποτέ, άνθρωπος απ' τη γενιά του Αιήτη ερχόταν πίσω στην Κόρινθο αυτός θα ήταν ο νόμιμος βασιλιάς. Ας έρθουν εδώ οι ιερείς να δώσουν εξήγηση. Η συμφωνία λέει άνθρωπος κι εννοεί βέβαια τον άντρα. Μα κι αν ακόμα υποθέσουμε πως έχω άδικο σ' αυτό η συμφωνία έλεγε ρητά τη λέξη βασιλιάς! Όχι βασίλισσα!» (Μπουντούρης 1990).

⁷ (Rabinowitz 1993, 153).

⁸ Για τη θεωρητική συζήτηση αναφορικά με τη θέση του Ευριπίδη απέναντι στο γυναικείο φύλο βλ. (Murray 1913), (Behler 1985), (March 1990).

Ἡ Ἑλληνίς, ἡ ἀναγνώσουσα τὸ δράμα τῆς Μηδείας, οὐκ ὀλίγας θ' ἀρυσθῆ ὠφελείας διότι ἐν αὐτῇ θά ἴδῃ διὰ τῶν ζωηροτέρων χρωμάτων ἐξεικονισμένας τὰς συνεπείας τοῦ ἔρωτος καὶ πάντοτε θ' ἀποφεύγῃ τὰ σφοδρὰ πάθη, καὶ ἰδίως τὴν ἰδιάζουσιν εἰς τὰς γυναῖκας ζηλοτυπίαν.⁹

Οἱ δύο μεταφραστὲς απευθυνόμενοι στὴν ελληνίδα ἀναγνώστρια προδίδουν μιὰ ἰδιαίτερη στάση ἀπέναντι στο γυναικεῖο φύλο, τόσο ὡς ἀντικείμενο ἐξέτασης καὶ κατ' ἐπέκταση μετάφρασης, ὅσο καὶ ὡς μέρος τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού. Οἱ Ἑλληνίδες, με ἄλλα λόγια, πρέπει νὰ μελετήσουν τὴ *Μήδεια* προκειμένου νὰ ἀποφύγουν συμπεριφορὲς παρόμοιες με τὴ δική της στὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ. Λίγο παρακάτω θὰ προσθέσουν οἱ δύο μεταφραστὲς :

Εἶναι καλὸν ἢ νεωτέρα Ἑλληνίς ἐπισταμένως νὰ μελετᾷ τὰ τῶν ἀρχαίων δράματα, καὶ νὰ ἐξιχνιᾷ τὰ ὑπὸ μυθολογικῆν μορφήν κεκρυμμένα μαθήματα.¹⁰

Ὁ Ἕλληνας θὰ προστεθεῖ στις παραινέσεις τῶν δύο μεταφραστῶν ἀργότερα, ὅταν γίνεταί λόγος γιὰ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀρχαίου δράματος καὶ τὰ οφέλη ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος:

Νὰ βλέπῃ τότε ὁ Ἕλληνας ἢ ἡ Ἑλληνίς τῶν προγόνων μας τὰ ἀριστοτεχνήματα καὶ νὰ θαυμάζῃ τὴν ἀρχαίαν ἠθικὴν.

Νὰ ἐμφυτευθῇ εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων διάπυρος ζῆλος καὶ νὰ ἀμμιλῶνται οἱ νεώτεροι πρὸς τοὺς ἀρχαίους.¹¹

Ὅπως γίνεται φανερό οἱ δύο μεταφραστὲς ἀποτείνονται καὶ στους (ἄνδρες) ἀναγνώστες ὅταν γίνεταί λόγος γιὰ τὸν παιδευτικὸν χαρακτήρα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δράματος καὶ τὸν πλούτο ποὺ μεταλαμπαδεύεταί μέσω αὐτοῦ στους νεότερους Ἕλληνες. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ελληνίδες ἀναγνώστριες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ πρέπει νὰ συμμορφωθοῦν καὶ νὰ ἀποφεύγουν τὶς ἀκραίες συμπεριφορὲς ποὺ προκαλεῖ ἡ παραφορὰ τοῦ ἔρωτα. Τὸ ἀνδρικό ἀναγνωστικὸ κοινὸ δέχεται νοθετήσεις γενικοῦ περιεχομένου σε ἀντίθεση με τὶς ἀναγνώστριες οἱ ὁποῖες οφείλουν νὰ ἐπικεντρώσουν τὴν προσοχή τους σε συγκεκριμένα – καίρια γιὰ τὸ γυναικεῖο φύλο – ζητήματα. Ὅπως γίνεται φανερό, ἡ *Μήδεια* μεταφράζεται ἀπὸ τοὺς Νικολαΐδη-Γρηγορά καὶ απευθύνεταί, σε ἕνα βαθμὸ τουλάχιστον, σε γυναικεῖο κοινὸ. Οἱ δύο μεταφραστὲς λοιπὸν, με αὐτὴ τους τὴν παραίνεση διαχωρίζουν τὶς γυναῖκες ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ τὶς ἀντιμετωπίζουν ὡς ξεχωριστὴ κατηγορία/ομάδα, ἡ ὁποία μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαίου δράματος. Τὸ γυναικεῖο ἀναγνωστικὸ κοινὸ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα οφείλει νὰ παραδειγματιστεῖ ἀπὸ τὰ πάθη τῶν ἡρωίδων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας ὥστε νὰ ἀποτραπεῖ ἡ υιοθέτηση λάθος προτύπων συμπεριφορᾶς. Ἡ μετάφραση τοῦ κειμένου τῆς ἀρχαίας τραγωδίας ἐρχεταί ἀρωγὸς σε αὐτὴ τους τὴν προσπάθεια, προκειμένου νὰ τους συστήσει τὰ πάθη τῆς ἀρχαιότητος ὡς παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν. Ἡ *Μήδεια* τοῦ Εὐριπίδη ἀποτελεῖ ἕνα τέτοιο παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν, καθὼς συγκεντρώνει στὸ πρόσωπό της ἐκεῖνα τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ σημαίνουν με ἀρνητικὸ πρόσημο τὸ γυναικεῖο φύλο.

⁹ (Νικολαΐδης – Γρηγοράς 1868, ιε')

¹⁰ Ὁ.π., ιε'.

¹¹ Ὁ.π., ιστ'.

Ωστόσο, τα όσα διαβάζουμε στην εισαγωγή της μετάφρασης αυτής του 19^{ου} αιώνα εγείρουν προβληματισμούς αναφορικά με τη στάση που υιοθετούν οι μεταφραστές και εκδότες της Επταλόφου απέναντι στο γυναικείο φύλο. Προσωπική προκατάληψη ή δείγμα ενός γενικότερου κλίματος που επικρατεί εκείνη την εποχή; Με άλλα λόγια, εύλογα γεννάται το ερώτημα σε κάποιον αναγνώστη της συγκεκριμένης έκδοσης αν η στάση των δύο μεταφραστών απέναντι στις αναγνώστριες αποτελεί μεμονωμένο περιστατικό ή είναι μια συνήθης τακτική των δημιουργών της εποχής. Θησαυρό τεκμηρίων για τη θέση του γυναικείου φύλου στην κοινωνία του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ο περιοδικός τύπος της εποχής. Είναι γεγονός ότι στις σελίδες τους συναντάμε πληθώρα άρθρων που πραγματεύονται τη θέση των γυναικών στο κοινωνικό σύνολο και αναφέρονται στα ήθη και στα έθιμα της εποχής που σχετίζονται με το γυναικείο φύλο. Κάποιος που θα ανατρέξει λοιπόν εκεί, θα σχηματίσει μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα για το πλέγμα των σχέσεων που είχε αναπτυχθεί εκείνη την εποχή μεταξύ των δύο φύλων.

Τα άρθρα που εντοπίζονται παρέχουν συμβουλές στο γυναικείο φύλο και λειτουργούν περισσότερο ως οδηγοί καλής συμπεριφοράς για τις υπονήπιες συζύγους και τις μέλλουσες μητέρες. Περιοδικά όπως η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, η *Ευτέρπη*, η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* και η *Ποικίλη Στοά*, κλείνουν στις σελίδες τους άρθρα που ασχολούνται με τη γυναικεία μορφή και την καθημερινότητά της στην κοινωνία. Θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στον τρόπο που απεικονίζεται η γυναίκα σε ορισμένα αποσπάσματα που συναντούμε στις σελίδες του περιοδικού *Ποικίλη Στοά*. Ο κατάλογος των άρθρων που αναφέρονται και απευθύνονται στο γυναικείο φύλο στο συγκεκριμένο περιοδικό είναι αρκετά πλούσιος μια και συναντούμε άρθρα που πραγματεύονται τη θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα, τη νομική και πολιτική της χειραφέτηση, τη συμμετοχή των γυναικών στις εκλογικές ψηφοφορίες αλλά και άρθρα που εξετάζουν τον ρόλο της μητέρας ως παιδαγωγού, την “πρέπουσα” συμπεριφορά των γυναικών μέσα στον γάμο, ενώ δεν λείπουν και συμβουλές ομορφιάς και ευεξίας για τις αναγνώστριες του περιοδικού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όσα άρθρα μελετούν τη συμπεριφορά των γυναικών στο γάμο.

Ένα από αυτά το συναντούμε στο τεύχος του 1885 και φέρει τον τίτλο *Διαιρέσεις τῶν συζύγων εἰς τρεῖς μεγάλας κλάσεις*. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο λοιπόν οι γυναίκες ανάλογα με τη συμπεριφορά τους στον γάμο και τη σχέση που αναπτύσσουν με τον σύζυγό τους κατατάσσονται σε κατηγορίες. Ο (άνωνμος) αρθρογράφος ξεχωρίζει και κατονομάζει τρεις: «δέσποιναι», «σύζυγοι» και «δοῦλαι». Σε αυτές τις κατηγορίες αντικατοπτρίζεται η εικόνα που έχει κατασκευάσει για τη γυναίκα ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Στο τέλος του άρθρου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Τὴν ἀληθῆ ταύτην διαίρεσιν ἢ *Ποικίλη Στοά* συνιστᾶ εἰς τὴν μελέτην τῶν Κυριῶν». Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι τα άρθρα αυτά διαπνέονται από διδακτισμό και έχουν στόχο να διαμορφώσουν ένα επιθυμητό γυναικείο πρότυπο – όπου επιθυμητό εννοείται κοινωνικά αποδεκτό. Ο συμβουλευτικός τόνος και οι “ταμπέλες” που χρεώνονται ανάλογα με τον “τύπο” συζύγου αντανακλούν το γενικότερο κλίμα της εποχής που θέλει τις γυναίκες να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο μοτίβο συμπεριφοράς και να αντιγράφουν έναν κώδικα, χαλκευμένο από στερεότυπα και προκαταλήψεις αιώνων.

Ἡ σπουδαιότερα πρᾶξις τοῦ βίου τῆς γυναικὸς εἶνε βεβαίως ἐκείνη, ἣτις ἀναγκάζει αὐτὴν νὰ ἐγκαταλίπη τὴν πατρικὴν

οικήαν, διά νὰ ἰδρύση, μετὰ τοῦ ἀνδρός τοῦ ἐκλεχθέντος ὑπό τε αὐτῆς καὶ τῶν γονέων της, νέαν οἰκογένειαν.¹²

Ὁ, τι διαβάζουμε παραπάνω εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐνός ἀρθροῦ τοῦ ἰδίου τεύχους το ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο *Περὶ γάμου* καὶ πραγματεύεται τρόπους γιὰ μιὰ σωστὴ ἐπιλογὴ συζύγου ἀπὸ μέρους τῶν γυναικῶν. Οἱ ἐπιταγές της κοινωνίας ἐπιβάλλουν τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν κηδεμόνων της γυναίκας προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ καλύτερη δυνατὴ ἐπιλογὴ συντρόφου καὶ νὰ τελειοποιηθεῖ τὸ μοντέλο οἰκογενειακῆς εὐτυχίας.

Ἄξια μελέτης εἶναι καὶ ὅσα ἐντοπίζουμε σε μιὰ σειρά ἀρθρῶν ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἔρωσ. Γάμος. Γυναίκες*, σε τεύχη τοῦ περιοδικοῦ *Ποικίλη Στοά*. Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ περισσότερο γνωμικῶν καὶ ἀποφθεγμάτων ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἔρωτα καὶ τὸ πῶς τὸν βιώνει τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο φύλα καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσονται μετὰξὺ τῶν δύο συζύγων στὸ γάμο. Πολύ συχνά γίνεται λόγος καὶ γιὰ χαρακτηριστικὰ της γυναικείας ἰδιοσυγκρασίας ἐνῶ παράλληλα παρέχονται νοθεσίες γιὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ γυναίκα στὴν κοινωνία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Ὁ (ἀνώνυμος) ἀρθρογράφος με χιουμοριστικὴ-ορισμένες φορὲς-διάθεση παραθέτει μιὰ ἐνδεικτικὴ εἰκόνα τῶν ἀπόψεων σχετικὰ με τὴ θέση τοῦ γυναικεῖο φύλου καὶ τὴ φύση της γυναίκας. Θα παραθέσω ορισμένα σημεῖα, ἀρκετὰ ἀντιπροσωπευτικὰ, προκειμένου νὰ σταθοῦν ἀρωγοὶ στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ γυναικεῖο φύλου στὸν περιοδικὸ τύπο της ἐποχῆς.

Ἡ γυνὴ εἶναι ὁ ἔμμεσος δημιουργὸς τῆς τύχης ἐνός ἔθνους.¹³

Ἡ ἄσχημος γυνὴ εἶναι ὄν δυστυχῆς, ἢ καλὴ ἀξία στοργῆς καὶ ἢ κακὴ ἀξία οἴκτου.¹⁴

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ἔρωσ εἶναι μαχαίρωμα, ῥεμβασμὸς, ἢ ἀπαγωγὴ. ...¹⁵

Ἐὰν ἡ γυνὴ δὲν εἶχε τὸ κάλλος θὰ ἦτο δαίμων καὶ εἶναι δαίμων, ἐὰν τῇ ἀφαιρεθῇ πρὸς στιγμὴν τὸ πολυθέλητρον προσωπεῖον. Ἐὰν ἐκ τῆς χρυσαλλίδος δρέψωμεν τὰς πολυχρῶμους καὶ στιλβούσας πτέρυγας, θὰ ἔχωμεν εἰδεχθῆ σκώληκα. Τοιαύτη εἶναι καὶ ἡ γυνὴ κατὰ βάθος.¹⁶

Ἡ γυνὴ ὁμοιάζει τὴν σκιάν, ἥτις ἀκολουθεῖ ὀπότεν φεύγης, καὶ φεύγει ὅταν ἀκολουθηῖς.¹⁷

Ἡ γυνὴ ἐγκληματεῖ ἀσυγκρίτως ὀλιγώτερον τοῦ ἀνδρός, ... ἀλλ' ὀπότεν ἐγκληματεῖ εἶναι κνικωτέρα, σκληροτέρα, βαρβαρωτέρα, ἀπαισιωτέρα ἀπὸ τὸν ἄνδρα.¹⁸

Εἰς τὴν γυναῖκα ἀνήκει ἡ «ψυχολογία τῶν ἄκρων». Ἡ μέση ὁδὸς εἴτε εἰς τὸ καλόν, εἴτε εἰς τὸ κακόν, εἶναι ἄγνωστος εἰς αὐτήν. Αἰ

¹² (Saverny, 325-329)

¹³ Τόμος 14, ἀρ.1, 1899, σ.354.

¹⁴ Τόμος 14, ἀρ.1, 1899, σ. 354.

¹⁵ Τόμος 14, ἀρ.1, 1899, σ. 355.

¹⁶ Τόμος 14, ἀρ.1, 1899, σ. 355.

¹⁷ Τόμος 15, ἀρ.1, 1912, σ.148.

¹⁸ Τόμος 15, ἀρ.1, 1912, σ.149.

ὤχραι καὶ ἀχρωμάτιστοι μορφαί, αἱ ὀλίγον καλαὶ καὶ ὀλίγον κακαί, αἵτινες δὲν ἔχουσιν οὔτε τὴν δύναμιν νὰ πράξουν τι γενναῖον, οὔτε τὴν τόλμην νὰ ἐγκληματίσουν, ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἄρῳεν φῦλον ἰδίως. Ἡ γυνὴ τὸναντίον εἶναι ἡ ἀρίστη ἢ ἡ χειρίστη... ἡ Γυνὴ ἐμφανίζεται κατὰ τὰς περιστάσεις ἄγγελος ἢ δαίμων, φοβερὰ ἐν τῇ ἐθελοθυσίᾳ της....¹⁹

Ἡ γυνὴ εἶναι ὄν παθητικόν. Ἡ Φύσις τὴν ἔπλασεν ἀσθενεστέραν, λεπτοτέραν, ἀπαλοτέραν. Εἶναι κηρὸς εὐπλαστος, δεχόμενος πᾶν σχῆμα καὶ πᾶσαν μορφήν □ ἐὰν ὁ ἀνὴρ θέλῃ, δύναται νὰ τὴν μεταπλάσῃ κατὰ βούλησιν. Ἐννεήκοντα ἐννέα ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν οἱ σύζυγοι κάμνουσι τὰς συμβίας των τοιαύτας ἢ τοιαύτας...²⁰

Καθῆκον τῆς Γυναικὸς εἶναι νὰ ἦναι ὡραία.²¹

Ὁ Γάμος ὅταν δὲν εἶναι σύνδεσμος, εἶναι ἐπιφώνημα!²²

Ἡ Γυνὴ ὑπανδρεύεται διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν κόσμον, ἐνῶ ὁ Ἀνὴρ νυμφεύεται διὰ νὰ ἐξέλθῃ αὐτοῦ.²³

Ἡ μητρότης εἶναι ὁ καλλίτερος φύλαξ τῆς τιμῆς τῆς Γυναικὸς.²⁴

Τρία εἶναι τα σημεῖα στα οποία πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας με βάση τα παραπάνω αποσπάσματα από την *Ποικίλη Στοά*. Αρχικά αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι τα αποσπάσματα που προηγήθηκαν είναι ένα μικρό δείγμα των ὅσων μπορεί να συναντήσει κάποιος αναγνώστης στις σελίδες ὄχι μόνο τῆς *Ποικίλης Στοάς* ἀλλὰ καὶ σε ἄλλων εντύπων τῆς ἐποχῆς. Ὁ τρόπος *κατασκευῆς*²⁵ τῆς γυναικειᾶς φιγούρας ἀκολουθεῖ πολὺ συγκεκριμένους κανόνες κάθε φορά □ ὁ κύριος προορισμὸς τῶν γυναικῶν εἶναι μετὰ ἀπὸ μια πετυχημένη ἐπιλογή συζύγου νὰ συνάψουν ἕναν εὐτυχησμένο γάμο καὶ νὰ περάσουν στο στάδιο τῆς μητρότητας. Αὐτὴ εἶναι ἡ πορεία που διασφαλίζει τὴν τιμὴ τους καὶ ἐμπνέει τὸν σεβασμὸ στο κοινωνικὸ σύνολο. Ἀπαραίτητο προσόν για μιὰ γυναίκα εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ομορφιά τὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἔχει «καθῆκον» νὰ διατηρεῖ προκειμένου νὰ γίνεταί ἀρεστὴ στο ἀντίθετο φύλο. Μια καλὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση λειτουργεῖ ἐν εἴδει διαβατηρίου για ἐκεῖνη. Μπορεῖ νὰ τῆς ἐξασφαλίσει ἕναν “καλὸ” γάμο καὶ μπορεῖ νὰ τῆς χαρίσει τὴ “δύναμη” τῆς ἐπιρροῆς ἀπέναντι στους ἐκπροσώπους τοῦ ἄλλου φύλου. Αξίζει ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ γυναικεῖα ψυχοσύνθεση καὶ ὁ τρόπος σκέψης ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἐρευνας για τους ἀρθρογράφους τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν – με ἀφοριστικὸ ὀρισμένους φορές ὕφος- νὰ προσεγγίσουν τὰ ἄδυτα τῆς γυναικειᾶς ὑπαρξῆς.

Ἀκόμη, οφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ διδακτικὸς τόνος τῶν ἀποσπασμάτων θυμίζει σε ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ τὸν διδακτισμὸ που ἐντοπίζεται στὴν εἰσαγωγή τῆς

¹⁹ Τόμος 15, ἀρ.1, 1912, σ. 149-150.

²⁰ Τόμος 15, ἀρ.1, 1912, σ. 155.

²¹ Τόμος 16, ἀρ.1, 1914, σ.413.

²² Τόμος 16, ἀρ.1, 1914, σ.415.

²³ Τόμος 16, ἀρ.1, 1914, σ.415.

²⁴ Τόμος 16, ἀρ.1, 1914, σ.416.

²⁵ Ἡ υπογράμμιση δική μου.

μετάφρασης της *Μήδειας* από τους Νικολαΐδη-Γρηγορά. Ίσως μάλιστα κάποιος διαβάζοντας τα αποσπάσματα αυτά να μπορέσει να κατανοήσει με μεγαλύτερη ευκολία την “εμμονή” των δύο μεταφραστών στη διαπαιδαγώγηση των Ελληνίδων. Για παράδειγμα το «μαχαίρωμα» καθώς και η «ψυχολογία τῶν ἄκρων» που ανιχνεύονται στα τεύχη του 1899 και του 1912 αντίστοιχα, χαρακτηρίζουν το γυναικείο φύλο και παραπέμπουν στις συμβουλές που παρέχουν στον πρόλογο της μετάφρασής τους οι Νικολαΐδης-Γρηγοράς στις γυναίκες. Αυτή τη σφοδρότητα του έρωτα θεωρούν ότι πρέπει να αποφεύγουν οι νεώτερες Ελληνίδες και γι’ αυτό το λόγο πρέπει να μελετούν και να παραδειγματίζονται από τα αρχαία δράματα. Οι ακραίες συμπεριφορές –όπως αυτή της ευριπίδειας πρωταγωνίστριας – δεν είναι επιθυμητές για το γυναικείο φύλο. Η κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά για μια γυναίκα είναι εκείνη που χαρακτηρίζεται από ευγένεια, σεμνότητα, μετριοπάθεια και σύνεση. Οποιοδήποτε ακραίο συναίσθημα μπορεί να επιφέρει δυσάρεστες συνέπειες γι’ αυτό και η «ζηλοτυπία», η «ιδιάζουσαν εἰς τὰς γυναῖκας» πρέπει να κατευνάζεται με κάθε δυνατό τρόπο. Διαφορετικά μπορεί να οδηγήσει μια γυναίκα σε εγκλήματα ειδεχθή όπως αυτό που διαπράττει η ευριπίδεια ηρωίδα σε βάρος του ίδιου του “αίματός” της. Τέλος, η παθητικότητα που αποδίδεται στη γυναίκα στο απόσπασμα του τεύχους του 1912 δεν είναι παρά μια στερεότυπη αντίληψη που συνοδεύει το γυναικείο φύλο από την αρχαιότητα ακόμη. Η γυναίκα μέσα στην παθητικότητα της και στην αδυναμία της τον 19^ο αιώνα παντρεύεται για να μπορέσει να δραπετεύσει από τον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού και να εισέλθει στον - ανοικτό στους άντρες - δημόσιο βίο. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο τρόπος κατασκευής του γυναικείου φύλου, έτσι όπως τον συναντούμε στα άρθρα αυτά της Ποικίλης Στοάς, δεν απομακρύνεται πολύ από την παραδοσιακή κατασκευή της εικόνας της γυναίκας. Οι στερεότυπες αντιλήψεις που σχετίζονται με τη θέση της στην κοινωνία και την κατωτερότητάς της απέναντι στον άνδρα αποτελούν συνέχεια της χαλκευμένης – από την αρχαιότητα ακόμη – προκατάληψης που θέλει τη γυναίκα ασθενές και ευαίσθητο ον. Εύκολα λοιπόν, μπορεί να εξηγηθεί πλέον η επιμονή των μεταφραστών στη διάπλαση του χαρακτήρα των Ελληνίδων. Δεν πρόκειται για κάποιο μεμονωμένο περιστατικό μισογυνισμού, αλλά για μια γενικότερη τάση που επικρατεί στην κοινωνία της εποχής.

Δεύτερο σημείο στο οποίο πρέπει να σταθούμε είναι η έννοια της λέξης *κατασκευή*. Ο όρος από μόνος του παραπέμπει σε κάποια εμπρόθετη ανθρώπινη ενέργεια. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ανακοίνωσης, επαληθεύει τα όσα διατύπωσε η Simon de Beauvoir περίπου έναν αιώνα αργότερα περί «κοινωνικού φύλου».

Δε γεννιέται κανείς γυναίκα. Γίνεται. Κανένα βιολογικό, ψυχολογικό ή οικονομικό πεπρωμένο δεν καθορίζει τη μορφή που ντύνεται το ανθρώπινο θηλυκό στην κοινωνία. Ο πολιτισμός στο σύνολό του, είναι εκείνος που προσδιορίζει αυτό το είδος, που προβάλλει ανάμεσα στον αρσενικό και στον ευνούχο.²⁶

Με άλλα λόγια, έχει ήδη καταστεί σαφές ότι το φύλο αποτελεί μια σύνθετη κατηγορία στην οποία συναντώνται βιολογικοί και κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες ως συστατικά μέρη και μορφοποιητικές συνιστώσες, προκειμένου να πραγματώσουν την ενιαία και αρραγή εικόνα του αρσενικού και του θηλυκού, όπως αυτή ενσωματώνεται στο κοινωνικό σύνολο. Αποδεικνύεται περίτρανα από τα

²⁶ (Μπωβουάρ 1979, 211-212)

παραπάνω αποσπάσματα ότι μέσω των συμβουλών και των επιταγών της κοινωνίας γίνεται προσπάθεια κατασκευής και κατ' επέκταση καθιέρωσης ενός συγκεκριμένου γυναικείου προτύπου. Το *θηλυκό*²⁷ “κατασκευάζεται” μέσω οδηγών καλής συμπεριφοράς και συμβουλών για διατήρηση της ομορφιάς και της νεότητας προκειμένου να επιτευχθεί ο κύριος στόχος, ο γάμος.

Γίνεται εμφανές ότι το βιολογικό φύλο «αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές μεταξύ αρσενικού και θηλυκού» ενώ το κοινωνικό φύλο αφορά την «κοινωνική ταξινόμηση σε ανδρικό και γυναικείο».²⁸ Η Judith Butler αναλύοντας την τοποθέτηση της Simon de Beauvoir πάνω στη διάκριση βιολογικού – κοινωνικού φύλου επισημαίνει:

...το να είναι κάποια θηλυκού γένους δεν έχει κανένα νόημα, αλλά το να είναι γυναίκα σημαίνει ότι έχει γίνει γυναίκα, ότι το σώμα της έχει εξαναγκαστεί να προσαρμοστεί σε μια ιστορική ιδέα περί γυναίκας, να μετατραπεί σε πολιτισμικό σημείο □ ότι δηλαδή έχει αναγκαστεί να υποτάξει την υλική της υπόσταση σε ιστορικά περιορισμένες δυνατότητες, επιτελώντας ένα διαρκές και επαναλαμβανόμενο σωματικό εγχείρημα.²⁹

Όπως εξηγεί η Butler

...το φύλο δεν αποτελεί επ' ουδενί μια σταθερή ταυτότητα, ούτε συνιστά τόπο εμπρόθετης δράσης απ' τον οποίο εκκινούν οι διάφορες πράξεις □ είναι, αντίθετα, μια ταυτότητα που συγκροτείται με κοπιώδεις διαδικασίες μέσα στο χρόνο – μια ταυτότητα που εγκαθιδρύεται μέσα από μια υφολογικά τυποποιημένη επανάληψη πράξεων. (...) Αν η έμφυλη ταυτότητα θεμελιώνεται πάνω στην υφολογικά τυποποιημένη επανάληψη ορισμένων πράξεων μέσα στο χρόνο, και όχι σε μια φαινομενικά αρραγή ταυτότητα, τότε οι δυνατότητες μετασχηματισμού του φύλου έγκεινται ... στη δυνατότητά τους να επαναλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο, με τρόπο που να διαρρηγνύει ή να ανατρέπει αυτή την υφολογική τυποποίηση.³⁰

Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μία ενιαία, αρραγής και αμετάβλητη εικόνα για το θηλυκό ή το αρσενικό, έτσι ώστε όποια ή όποιος αποκλίνει από το “πρότυπο” να εντάσσεται αυτομάτως σε μια γκρι ζώνη, απροσδιόριστη και -συνήθως - αρνητικά σημασμένη. Επιπροσθέτως, να υπενθυμίσω τον ισχυρισμό ότι η Μήδεια, σαν χαρακτήρας σχεδιασμένος από τον Ευριπίδη, διαθέτει χαρακτηριστικά που θεωρούνται παραδοσιακά δείκτες αρρενωπότητας. Με άλλα λόγια, όπως έχει ήδη αναφερθεί «μπορεί να είναι θηλυκού φύλου αλλά είναι γένους αρσενικού». Αν ληφθεί αυτό σαν δεδομένο οι όροι της αντιπαράθεσης αυτής τροποποιούνται αρκετά καθώς αμφότερες οι πλευρές μπορούν ανά πάσα στιγμή, με την παραμικρή αλλαγή στις «ιζηματοποιημένες πράξεις»³¹ τους, να περάσουν στην άλλη πλευρά και να

²⁷ Η υπογράμμιση δική μου.

²⁸ (Αθανασίου 2006, 25)

²⁹ (Butler 2006,386-387)

³⁰ Ο. π., 382

³¹ Ο.π.,389

καταφέρουν ένα ρήγμα στη μέχρι τότε αρραγή ταυτότητά τους. Ομοίως και οι γυναίκες του 19^{ου} αιώνα, μέσα από την επανάληψη «ιζηματοποιημένων πράξεων» όπως προτείνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα στοχεύουν σε αυτή την ενιαία και αρραγή εικόνα του θηλυκού. Επειδή όμως η επανάληψη αυτών των πράξεων μπορεί να επιτελεστεί με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά, οι όποιες αποκλίσεις παρουσιάζονται έρχονται να σπάσουν το “καλούπι” που έχει δημιουργηθεί από τις κοινωνικές επιταγές και να επιβεβαιώσουν πανηγυρικά την (αποτυχημένη;) προσπάθεια για δημιουργία ενός ενιαίου γυναικείου προτύπου. Η «ιστορική ιδέα περί γυναίκας» του 19^{ου} αιώνα συγκεντρώνεται στον περιοδικό τύπο της εποχής γι’ αυτό και μέσα στις σελίδες του ανακαλύπτουμε γυναικείες απεικονίσεις και “μοντέλα” πρόπουσας συμπεριφοράς.

Ο τελευταίος προβληματισμός, έπειτα από όσα προηγήθηκαν, σχετίζεται με το αν και κατά πόσο η ρήξη έρχεται με την έλευση του 20^{ου} αιώνα ή αν απλώς παρατηρείται μια επιστροφή και κατ’ επέκταση προσκόλληση στην εικόνα της γυναίκας όπως μας παραδίδεται από την αρχαιότητα. Ήδη ορισμένα από τα αποσπάσματα που μελετήσαμε ανήκουν σε άρθρα που συναντούμε σε τεύχη των αρχών του 20^{ου} αιώνα και όπως είδαμε δεν σημειώνεται κάποια αλλαγή σε όσα γράφονται. Είναι γεγονός ότι μόλις μία δεκαετία μετά την αλλαγή του αιώνα δεν αρκεί για να σημειωθεί μια ριζική αλλαγή και μάλιστα προς την εντελώς αντίθετη κατεύθυνση. Εξάλλου, το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών καθώς επίσης και η θέση τους στην κοινωνία μόλις άρχισε να παρουσιάζει σημάδια βελτίωσης μέσα στον 19^ο αιώνα.³² Αυτό σημαίνει ότι μικρός αριθμός³³ είναι σε θέση να διαβάσει όσα αναγράφονται στον τύπο ή ακόμη και μεταφράσεις τραγωδιών της κλασικής αρχαιότητας προκειμένου να παραδειγματιστεί από τα πάθη των προγόνων. Η αλλαγή θα αργήσει να έρθει και οπωσδήποτε δεν μπορούμε να μιλάμε για ρήξη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αλλά περισσότερο για μια συνέχιση της μέχρι τότε επικρατούσας κατάστασης.

Κλείνοντας θα ήθελα να παραθέσω έναν “γρίφο” που διαβάζουμε στις σελίδες του τεύχους του 1914 της *Ποικίλης Στοάς*. Αποτελεί την κατακλείδα του άρθρου *Έρωτος. Γάμος. Γυναίκα*, για το οποίο έγινε λόγος και προσφέρει αναμφισβήτητη τροφή για προβληματισμό. Ο (ανώνυμος) αρθρογράφος απευθύνει ένα κάλεσμα στους αναγνώστες του τεύχους-και μας δίνει μια ιδέα για τον τρόπο συγγραφής αυτής της σειράς άρθρων-στο οποίο γράφει:

Ποῖον εἶναι τὸ δεσπότην εἰς τὴν Γυναῖκα αἴσθημα;

Ὁ ἀποστέλλων τὴν καλλιτέραν δικαιολογητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην μέχρι τῆς 1^{ης} Ἰουλίου 1914 λαμβάνει δῶρον δύο χρυσόδετα ἀντίτυπα τῆς «Ποικίλης Στοᾶς» τοῦ 16^{ου} ἔτους. Ἡ ἐπιτυχέστερα μετ’ αὐτὴν ἀπάντησις θὰ ἔχη χρυσόδετον τὸν ἴδιον τόμον.³⁴

Βιβλιογραφία

³² Σημαντικές και εμπειριστατωμένες πληροφορίες για την εξέλιξη και τις διαδρομές που ακολούθησε η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα αντλούμε από τη Ζιώγου-Καραστεργίου 1986, η οποία παραθέτει αναλυτικά στατιστικούς πίνακες με πολύτιμα στοιχεία για το θέμα.

³³ (Ζιώγου-Καραστεργίου 1986,356)

³⁴ Τόμος 16, αρ.1, 1914, σ. 416.

- Αθανασίου, Αθηνά: *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Νήσος. Αθήνα. 2006.
- Βαρδουνιώτης, Δ.Κ.: «Η Μήδεια εν Κορίνθω». *Ημερολόγιον Σκόκου* 10 (1895): 213-28.
- Behler, Ernst: *A. W. Schlegel and the Nineteenth-Century Damnatio of Euripides*. University of Washington. May 1985.
- Βουτεριδής, Ηλίας Π. : «Φιλολογικές Κουβέντες: η Μήδεια». *Ο Νουμάς* 141 (1905): 5-6.
- Butler, Judith : «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου». Στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμέλεια, εισαγωγή), μετάφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2006: 381-407.
- Daston, Lorraine: “The Morality of Natural Orders : The Power of Medea”. The Tanner Lectures on Human Values, delivered at Harvard University, November 6, 2002.
- Ζιώγου-Καραστργίου, Σιδηρούλα : *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Αθήνα. 1986.
- March, Jennifer: “Euripides the misogynist?”. Στο Powell, Anton (ed), *Euripides, Women and Sexuality*. Routledge: London and New York. 1990.
- Μπουντούρης, Βασίλης: *Η άλλη Μήδεια*. Εκδόσεις Γκοβόστη. Αθήνα. 1990.
- Μπωβουάρ, Σιμόν ντε: *Το δεύτερο φύλο*. Μετάφρ. Κυριάκος Σιμόπουλος. Εκδόσεις Γλάρος. Αθήνα. 1979.
- Murray, Gilbert: *Euripides and his age*. The University Press. Cambridge. U.S.A. 1913.
- Rabinowitz, Nancy Sorkin: *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*. Cornell University Press. 1993.
- Saverny de, Marie M: «Η μήτηρ παιδαγωγός». *Ποικίλη Στοά* 1 (1889): 285-288.
- Μετάφραση *Μήδειας*
 Ευριπίδου *Μήδεια* : μεθερμηνευθείσα εις τήν καθομιλουμένην πρὸς χρήσιν τοῦ λαοῦ, Δ. Νικολαΐδης - Χ. Γρηγοράς, Εν Κωνσταντινούπολει: εκ του τυπογραφείου της Επταλόφου", 1868.
- Για τα τεύχη του περιοδικού *Ποικίλη Στοά* παραπέμπω στον ιστότοπο:
<http://xantho.lis.upatras.gr/kosmopolis/index.php/index>